

Омелян Пріцак

ПРО АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО у 120-і роковини народження

I

Вісімдесяті і дев'яності роки XVII ст. були дуже бурхливими в Туреччині, в Криму і Україні. Це часи початку розпаду Османської імперії – “Великий згон” на правобережжі України 1680-х рр., Кримські походи гетьманів Івана Самойловича 1687 р. і Івана Мазепи 1689 р., невдала турецька облога Відня (1683), втрата турками Азова (1696).

Власне, остання подія змусила одного кримського муллу, цебто ісламського духовника, залишити неспокійну столицю Бахчисарай і податися на Литву. Зв'язки між Кримом та Литвою (і Волинню) датуються ще часами великого князя Литовського Вітовта (1392 – 1430), який запрошуав татарських дружинників до обох своїх резиденцій: біля Вільна та Луцька. Втікач-мулла оселився у Мстиславі (територія Могилівської області Білорусії), прийняв християнство і одружився з місцевою жінкою (близько 1698 р.).

Із того мстиславського татарського роду походили дві цікаві заслужені родини: Куторги та Кримські (пер. із тюрк. *Киримли*). Бррати Куторги стали в першій половині XIX сторіччя оздобою російської науки. Обидва були професорами Санкт-Петербурзького університету: зоолог Степан Семенович (1805 – 1861) та творець античної історії в російській науці Михайло Семенович (1809 – 1886).

Як відомо, обурений польським повстанням 1831 р. і, зокрема, 1863 р., царський уряд вирішив деполонізувати “Юго-Западний” край. Почали засновувати російські середні школи, зокрема на Волині, і туди тепер подавалися на працю українці не тільки з Правобережжя, але й з колишньої Гетьманщини та Слобідської України. Таким чином, в 1866 р. народився в Холмі Михайло Грушевський, син учителя Сергія з Київщини, а 25 лютого 1871 року у Новограді-Волинському (Житомирської області) – Лариса Косач, пізніша Леся Українка, дочка Петра Косача із Гадяча, а дещо раніше, 15 січня того ж року, – найкращий кримський подарунок Україні – Агатангел Юхимович Кримський. Бо вчитель історії і географії Євфимій (українською мовою Юхим) Кримський, татарсько-білоруського походження, також зацікавився можливістю дістати працю на Волині і переїхав у Володимир-Волинський з Білорусі разом зі своєю дружиною Аделаїдою Матвіївною Сидорович, яка – за словами Агатангела Юхимовича у листі до Івана Франка – була “полька літовська” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 38].

Про своє походження Агатангел Юхимович пише до свого інтимного друга Бориса Грінченка (17.VI.1901 р.): “До речі, питаетесь, яким робом з мене татарин. Наскільки мені вияснили, перший наш прадід, виходець із ханства, мав охреститися більш-менш 1698 р. у Мстиславці. Це я виводжу із запису на стародавнім молитовнику. В сентябрі сестра моя в других перешле мені арабські документи (її батько був найстарший і папери позоставались у нього)” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 360].

Через кілька місяців після народження Агатангела Юхим Кримський переїхав на роботу до Звенигородки над Гнилим Тікичем, на південні від Києва, і за гроши, зароблені виданням підручника з географії для “двох класних шкіл”, побудував собі там дім, і його сім'я відтепер зв'язалася напостійно з українською землею.

Агатангел Юхимович навчився читати, маючи три з половиною роки [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59], а коли виповнилось п'ять років, батько віддав його в науку до Звенигородського “городського училища”, де він пробув наступних п'ять років (1876–1881), причому головним його духовним кормом була чимала бібліотека батька. У

листі до Грінченка з 1892 р. (17.VI) писав Агатангел Юхимович так: “Може, хіба що я, як дитина, читав страшно багато, тим більше, що батько мав і тепер має бібліотеку; од читання я й очі геть зіпсував ще на 12-му році (а тепер у мене 6-ч. окулярів) і фізично недорозвився (мій менший брат виглядає далеко старшим од мене). Певно, що хлопці-товариші, котрі дуже цінують фізичну силу та зручність, не поважали мене, я часто був задля них якимось покидишем, але так як я вчивсь дуже гарно і багацько начитався, то я вважав себе дуже розумним і був певен, що ніколи вищого од мене немає (звісно, такі гадки я пильно хоронив при собі і нікому не висловлював)” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59].

В той час він почав вже вивчати чужі мови, а саме, крім салонових мов краю – польської та французької, ще англійську та німецьку.

1881 року, коли йому було десять років, його віддали до протогімназії в м. Острозі, на Волині, де жила його тітка Філипа – сестра батька. Вона завідувала міською бібліотекою, завдяки чому хлопець дістав доступ до книgosховища для дорослих і читав різними мовами без розбору.

У 1884 р. Агатангела Юхимовича переводять до четвертого класу Другої київської гімназії Кромера. Через рік бачимо його вже як стипендіата “по конкурсі” відомої на всю Україну Колегії Павла Галагана, яку він закінчив, маючи 18 років і вивчивши ще наступні мови: грецьку, італійську і турецьку.

II

Інтелектуальне дозрівання, а також відкриття своєї національної принадлежності і свідомості її, відбулося під час студій Агатангела Юхимовича в Колегії Павла Галагана в Києві (1885 – 1889). Про ту першу школу його свідомого життя заховалися його ж характеристики, із яких ми застігуємо дві: “зовнішню”, офіціальну – у листі Агатангела Юхимовича до Львівського професора української літератури Омеляна Огоновського (21.VI.1893) та “внутрішню”, дружню – у листі до свого приятеля Бориса Грінченка (17.VI.1892 р.).

У першому листі Агатангел Юхимович писав: “Мабуть, ви не відаєте, що таке колегія Галагана, тим-то я позволю собі сказати про неї два слова. Це дуже невеличка школа, “закрита” (себто з інтернатом), приймаються туди найкращі ученики з 4-ї класи гімназіальної по конкурсному екзаменові. Видима річ, що через це в Колегії збирається дуже живий, дуже свіжий елемент, вельми сприяючий розумовому розвиткові: виробляється пошана до розумової праці й до науки, виробляється навіть жадність до знаття. Іменно такий вплив мало на мене колегіатське виховання. Щасливий я був і в тім згляді, що вчителем словесності був у колегії Павло Гнатович Житецький – людина, що її вплив я й досі на собі відчуваю. Були в Колегії і перечні боки, та я про них не хочу тутечки згадувати” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 115].

Зате в листі до Грінченка (12.VI.1892) маємо внутрішню характеристику тої школи: “Великою школою життя була задля мене Колегія Павла Галагана у Києві. Ви знайомі з цим-о закладом? Це закрита школа, трохи з українським духом. Там є тільки 4 вищі класи гімназії. Плата страшенно висока – 750 крб. річно, так що своєкоштні вченики, очевидчаки, люди аристократичних або плутократичних родин. Але тут є рівне число й стипендіатів (а всіх учеників є більше-менше 60 – 65); стипендіати вступають по конкурсному іспиту і всі вони пролетарій й плебеї. (Мій батько і теперички незаможний, а тоді зовсім був бідний), не важко зрозуміти, що стипендіати та своєкоштні мусять неодмінно образувати два табори, які аж ненавидять один одного. У перших зброя – іх знаття, бо вони всі були в гімназіях першими учениками, а в своєкоштних зброя – іх пиха, висока гадка про своє дворянство, князівство чи гроши, та ще й, звичайно, фізична сила, котрою вони в 1-м та 2-м (себто в 5-м та 6-м) класі дуже добре користуються. Якщо стипендіат трапиться

такий, що й сам може дати здачі, то вони стараються його купити грішми, себто затягують його з собою по кондитерських, іздять укупі п'янствувати, тягнуть його по лупанарях і т. ін. Але все-таки застаються такі стипендіати, що завзято ведуть боротьбу і доводять діло до перемоги. Я й у Колегії був первим учеником, гордощі розвелися в мене незмірно, тому-то, хоч я себе поставив одразу так, що наші аристократи не сміли чіпати мене, слабого, але я відчував гніт над стипендіатами ще сильніше, ніж другі, і мое самолюбіє дійшло до болісності. Навіть словами (безпосередньо) мене кривдили геть менше, ніж других, а проте який-небудь слабісінський натяк на адресу плебса мене болісно зачепляв, сіяв у мене насіння ненависті, злоби та гіркоти. І ми вели боротьбу” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 59– 60].

“Таким способом, – писав Агатангел Юхимович в листі до Бориса Грінченка, – зовсім готовий був ґрунт для впливу літератури 60-х років, котру я незабаром почав читати. Спершу Писарєв, далі другі писателі того часу мали на мене великий вплив (N.B. я літературу 60-х років знаю незмірно краще, ніж сучасну). Вони формулювали мені мої змагання, дали систему моєму світоглядові, навчили мене думати” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 61].

Усвідомлення українськості прийшло до Агатангля Юхимовича після прочитання передмови М.Драгоманова до повістей Юрія Федьковича (визнання Агатангля Юхимовича у його листі до Б.Грінченка від 24 червня 1892). “Зоставалося до канікул два тижні. І от уяв я якось повісті Федьковича з передмовою Драгоманова, уяв, прочитав, і мене нове світло осіяло. Я зрозумів, що я мусю бути українофілом – і це я зрозумів цілком свідомо. В цій свідомості була певна частина одвіту на мої мучительні сумніви, і от я жадібно ухопився за українство” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 65].

Більш перспективно пише про це Агатангел Юхимович у своїй розвідці про Драгоманова: “Етнографічні М.П.Драгоманова писання знову я, ще на шкільній лаві сидівши, в Колегії Павла Галагана вчившись. Допомогли тому, безперечно, і вчителі мої: П.Г.Житецький та Є.К.Трегубов, бо нам, колегіатам, доводилося писати шкільні роботи (“сочинения”), прим. на такі дані од них теми: “Казачество по “Тарасу Бульбе” Гоголя” і ін., і при тому зазначалося нам, що ми можемо використати “Исторические песни” Антоновича та Драгоманова. Наш товариш колегіат Мих. Чубинський приносив до колегії “Малорусские народные предания” Драгоманова в книгозбірні свого батька з власноручним написом М. Драгоманова, і всі ми перечитали ті “Предания” не один раз. Незадовго перед закінченням колегіатського (гімназіального) курсу я з захопленням прочитав “Передне слово” Драгоманова до “Повістей Осипа Федьковича”, що розкрило мені очі на правдиву роль Галичини в нашім письменстві. Але ж те все друкував Драгоманів, ще як у Києві був. А про Драгоманова як про емігранта мінчого не знали виразного” [Кримський 1972 – 1974, 2, 626].

Лист Агатангля Юхимовича до Грінченка (із 25.VI.1892 р.) додає ще інтимного колориту: “Грунт до українофільства у мене був вже давно приготований. Пригадую, напр., як ще за два роки перед тим мені дуже любо було являтися на любительські спектаклі в Звенигородці в щонайпоганішому вбрани, не в чоботях, а в подраніх пантофлях: це я робив на те, щоб обурити нашу провінціальну аристократію неприличністю своєю; щоб іще більше обурити всіх, я вдавався до братів в антрактах по-українськи, то по-французьки, останнє я робив на те, щоб показати, що я вмію не тільки російської, ба навіть ще аристократичнішої мови, а все-таки українську шаную більше, бо вона мужицька (N.B. я тоді багацько викидував таких штук, бо одне, що був ще зовсім хлопчина, а друге – хтілося бравувати своїм мужицтвом)” [Кримський 1972 – 1974, 5, 65]. Тут можна додати, що цей бравурний виступ в обороні переслідування української мови Агатангел Юхимович описав у своїм оповіданні “Перші дебюти одного радикала”, де він виступає під іменем Петра Химченка [Кримський 1972 – 1974, 1, 414–415].

“Я дуже страшно виучував усе те, – пише далі Агатангел Юхимович Грінченкові (5.VII.1892 р.), – що читалось на лекціях (на першім-таки семестровім екзамені мав усі 5+), і через те мені здавалося, що решту часу я можу і смію присвятити цілком українству. Я не гадав про те, що коли вдовольнитися самісінськими лекціями, то можна й десять факультетів скінчти, а зостатися тим самим неуком! Я не хтів зміркувати, що задля України я зможу бути корисним лише тоді, коли я матиму основні всесторонні знаття, коли я буду людиною, а не якимсь хлопчиною, коли я матиму широкий світогляд. Я цього не зміркував: мені здавалося гріхом “не побігти на пособу моїй Ненці”, яку я допіру “обрів”, – я не хтів бути “зрадником”. І я побіг.

Кожнісінську вольну від “офіційних” занять часину я й присвячував “Україні”. Перша ознака національності є мова – я й нею найперше заклопотався, пильно читав усякі книжки, особливо увагу звертав на етнографічні матеріали, перечитав усякі філологічні праці. Далі: знайомився з нашою літературою, спішився перечитати навіть погань. Кинувся й до літературної праці: перекладав, писав оригінальні твори (на щастя, послав і пошлю до друку дуже мало цих “овочів незрілої музи”). Хай собі, по заповіту Горанця, полежать: *popum pretam in annum!* (“нехай друкується на дев’ятирік”). Знайомився з Галичиною та її діячами, завів переписку; і в Москві я придбав собі одного знайомого з галичан, котрий навіть дещо писав по часописах (перекладав з московського), от од нього я дуже багато дізнався за тую “Галілею”. Нарешті поліз і в політику...” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 68–69].

У листі до брата Юхима (Бейрут, 23 травня 1897) Агатангел Юхимович писав: “Відносно національного українського питання, я повинен признатися, що воно мене властиво мало цікавило із теоретичної точки погляду. У мене чисто практичною дорогою (через читання і писання по-малоросійському на теми, не обов’язково національні) непомітно і поступово виробилися відомі національні переконання, і коли я вже після того читав теоретичні праці про значення національності, то вони вже не викликали ніякого впливу на мене: вони повторяли те, до чого я сам без примусу прийшов раніше. Тому я не можу оцінити, наскільки вони (оті праці; переклад мій. – О.П.) є дійсно переконливі” [Кримський 1972 – 1974, 5/2, 147].

III

Із Михайлом Драгомановим були у Агатангла Юхимовича дуже специфічні взаємини, етапи яких він подав у своїй документальній студії, присвяченій тому національному діячеві, яка була вперше повністю опублікована у збірнику праць Агатангла Юхимовича “Розвідки, статті та замітки” в 1928 р. (передрукована з пропусками. Кримський 1972 – 1974, 2, 614–672], Агатангел Юхимович пройшов подвійний шлях: від Павла до Савла і від Савла до Павла.

У 1890 р. з'явилася стаття Драгоманова у Львівському журналі “Народ”, яка на думку Агатангла Юхимовича недооцінювала значення національної справи, остання, мовляв, мала б уступити перве місце всеімперському поступові: “Стаття Драгоманова обурила мене, – писав він до Грінченка (26.VI.1892), – і зо мною зробився нервовий пароксизм, це було саме в переддень турецького (дуже важкого) екзамена” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 76].

Сангвінічний Агатангел Юхимович зразу послав свою рецензію до другого Львівського журналу “Правда”, яка закінчувалася запитаннями: “Тепер я Вас пытаю: яким способом можна і треба українцям для здобуття прав і вольності (між іншим, певне, і прав національності) сполучитися з неприхильними до них москалями, та й не потопитися при тім в “общем русском море”? Або яким способом перетворити російську нетолерантність в толерантність? Коли Ви можете дати на це пораду (та, Бога ради, не загальними фразами, а точно!), тоді будьте певні, ніхто Вам, крім широї подяки, нічого не скаже” [Кримський 1928, 326].

Другий гріх Драгоманова – це недооцінювання національної мови. Агатангел Юхимович, фанатично закоханий у свою мову, та із природним вичуттям важливості мови у суспільному житті, мусив різко зареагувати.

“Нам же одірано, – він каже, – усякі мінімальні, елементарні права. Для нас і говорити своєю мовою то вже є злочин; нашій нації – гірше, ніж усім іншим націям. Тим-то дуже важлива для нас річ – придбати собі хоч первісні права, хоч право на мову, бо без неї не можлива ж просвіта нашого дорогого нам народа... Маючи хоч мову законом дозволену, українофілам можна буде освічувати народ і впливати на народ, – тоді й народ може статися помічником для інтелігенції в справі здобуття дальшої волі; а без участі народної маси – хто знає, чи багато вдіє сама інтелігенція? Зрештою, коли б Ви вказали українцям хоч трошки кращий шлях, то певне, що вони б Вам гаряче подякували. Тим часом, Ви кажете нам попросту: “Се ваша справа; та й по всій мові!” [Кримський 1928, 338].

Але деякі відступи Драгоманова і близче з ним літературне знайомство, приязнь з Іваном Франком, головним учеником Драгоманова, – знов повернули Агатангела Юхимовича до табору Драгоманова. “Наперед усього я (пізніше), спокійно розмишлюючи, примирив у собі національство з поступом і довів собі знов, що вони зовсім не знаходяться у суперечності (як думав Драгоманов) одне з одним... Я дуже радий, що почав тоді трохи листуватися з Франком...” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 78].

Вістка про смерть Драгоманова вразила Агатангела Юхимовича. У своєму некрологі він прямо писав: “На мою думку, смерть Драгоманова – це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерті” [Кримський 1928, 364].

IV

У ті часи у Російській імперії було два центри сходознавства: східний факультет Санкт-Петербурзького університету – з чисто науковими цілями та Лазаревський інститут у Москві, де практично навчали східних мов майбутніх дипломатів, політиків та економічних діячів. Наука тривала там три роки. Очевидно, для випускників Лазаревського інституту була відкрита можливість після того, як вони практично вивчили східні мови, дістати науковий вишкіл на східному факультеті у Санкт-Петербурзі.

Тодішній голова російських орієнталістів арабіст барон Віктор фон Розен (1849 – 1908) звернув увагу на талановитого лазаревського арабіста Агатангела Юхимовича і запропонував йому перейти до Санкт-Петербургу.

Але це означало б, що Агатангел Юхимович мусив би зректися своїх україністичних і славістичних інтересів і присвятити себе виключно науковій арабістиці. Такої жертви для “чистої науки” Агатангел Юхимович не міг зробити, тим більше, що українське життя вимагало його участі.

Правда, він пішов продовжувати студії до університету, але не до Санкт-Петербурзького, а до Московського, і тим самим не на східний факультет (такого у Москві не було), а на історико-філологічний, де він в 1892 – 1896 рр. проходив курси зі слов'янської філології (главно у Романа Брандта) та світової історії (главно у Владимира Гер'є). Державні іспити витримав там 1-го травня 1896 р.

28 жовтня 1894 р. помер професор руської-української філології Львівського університету Омелян Огоновський. У кругах наддніпрянських постала ідея повторити обсаду Львівської кафедри придніпровським українцем (як це було з Грушевським у 1892 р.). Адже Агатангел Юхимович у міжчасі здобув собі визнання своєю завзятою полемікою із Соболевським, відновлювачем Погодінської тези про те, що давні кияни були росіянами, які тільки в монгольські часи перейшли на північ.

У міжчасі він дістав від Лазаревського інституту стипендію на два роки, один на перебування в арабських країнах, а другий – на студії в одному із західноєвропейських

університетів (відвідувати лекції з орієнталістики). Це вирішило остаточно питання Львівської кафедри. Ось що він пише своєму учителеві ще з колегії Галагана – Павлові Житецькому про свою ідею сполучити арабістику з україністикою: “Декотрі мої земляки не хтять розуміти, що, йдучи на арабську кафедру, я зовсім і не думаю цуратися праці на рідній ниві, а навпаки – думаю, що своїм шляхом я швидко дійду до тієї мети, на якій вони бажали б мене бачити... Не знаю, чи я Вам писав про колективний лист чернігівців до мене. Вони, обзываючись до мого патріотизму, прохали, щоб я усіма силами старався дістатися до львівської кафедри, а кинув гадку про арабську (а про арабську вони довідалися від Чайченка (Грінченка. – О.П.)). Як Ви знаєте, я вже і раніш був сам не від того; але як одержав я оцей лист, то справді заходився робити дещо активніше в цій справі. Зрозумівши, що вже не кафедра львівська мене шукає, а сам я її, дд. Кониський і Барвінський поставили такі умови, що я мусив рішуче зректися усяких претензій на ту ю кафедру: вести далі які-небудь переговори значило б не шанувати ані себе, ані науки. Мое зренення погано вразило тих, що писали лист до мене. А тепер, коли я навіть у Москві не застався при слов’янській кафедрі, а пішов на східну, теє погане враження ще й погіршало. Навіть у Чайченка, що найкраще з усіх чернігівців стосується до мене, видно з листів якесь невдоволення. Тим-то я й до Вас боявся довгий час писати: якби ще Й Ви мене осудили, то я й почував би себе найнечасливішою людиною на землі. З Вашого останнього листа бачу, що Ви не осудили, і це мене дуже потішило, тільки ж мені хотілось би ще й особисто побачити Вас, послухати Вашого голосу, почути того слова, що надає снаги, й далі з енергією працювати.

Дорогий Павле Гнатовичу! Можу Вас завірити словом честі, що мені про кар’єру байдуже (нехай собі дд. чернігівці думаютъ, що хтять!). Коли я люблю схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте” [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 253].

Після повернення з Бейрута, де він вирішив залишитися ще другий рік, призначений на студії в Європі, Агатангел Юхимович знову стояв перед рішенням: треба було готовувати, а властиво кінчати дисертацію, щоб обняти кафедру арабістики в Лазаревському інституті.

Директор інституту, всесвітній історик (учень Т.Н.Грановського) Георгій Ілліч Кананов (1834 – 1897) був добрий бюрократ і настоював на тому, щоб Кримський зірвав зі славістикою і присвятів себе всецілі арабістиці. Дисертація мала бути захищена у барона фон Розена в Санкт-Петербурзі.

Це, очевидно, дуже не подобалось Агатангелові Юхимовичеві, але мусив дати згоду на рішення свого начальника.

Але вже в 1897 р. помер Кананов. Його спадкоємцем став іраніст і фольклорист, професор Московського університету Всеволод Міллер (1897 – 1911). Як пізніше писав сам Агатангел Юхимович у некрологі з того вченого, він був дуже поганий адміністратор і не вмів тримати дисципліни. Вибір його до Імператорської Академії Наук в 1911 р. був для нього спасінням, бо вже збиралися його звільнити з посади директора.

Міллер був вчений широкого профілю, і на науковій площині Агатангел Юхимович знайшов у ньому сподіваного вчителя. Крім того, вся сім’я Міллерів, а він мав жінку і трьох синів, прийняла Агатангела Юхимовича за свого; він змалював їх як сім’ю генерала Шмідта у своєму романі “Андрій Лаговський”. Життя йшло далі вперед. У 1901 р. Агатангел Юхимович став надзвичайним професором арабської філології, а у 1903 р. став ще таким же професором історії мусульманського Сходу. Але дисертація не закінчувалася. Дуже цікаві причини, які він подав у листі до Всеволода Міллера (23.1.1904), з яких видно його оцінку характеру своєї власної творчості. Ось вони (в моєму українському перекладі): “Я залишив писати дисертацію тому, що, не розраховуючи на те, що довше буду в Звенигородці, я не забрав з собою потрібних

книг. Закінчивши частину, для якої я запасся книжками, я задержався. Не буду таїти: я задержався не без задоволення, властиво, дисертацію я вже давно написав (в тім році, коли я посварився з Борисом (Міллером, сином адресата. – О.П.) і протягом кількох місяців не бачив людського обличчя), і тому тепер у мене немає ніякого зацікавлення до неї – усе діло зводиться до того, щоб надати хаотичному рукописові стрійний та науковий вигляд і, що важче, дати точний і добрий переклад множеству арабських виїмків, що їх наводжу. Очевидно, і в тій роботі є для мене чимало цікавого, але тільки з технічної сторони: бо ж приємно приглядатися, як хаотична брила переміняється в читабельні сторінки; але ж така робота і робиться скучною: це уже стилістика, а не дослід. Щоб Вам догодинти, я доведу дисертацію до кінця в цім же році, але, правду сказати, я б з задоволенням її розтягнув ще років на два, щоб між тим зайнятися більш цікавими працями.

Ви пишете, що барон Розен настоює на необхідності якнайскорішого представлення моєї дисертації. Він писав і мені про те, передавав те діло також і через Мінорського, і через Халатова. Ви, щоб розбудити в мені амбіцію, додаєте, що я нарешті повинен видати працю академічного характеру, і по асоціації ідей передбачаєте мій майбутній вступ до Академії... Ах, дорогий Всеволоде Федоровичу! Даю Вам чесне слово, на почві амбіції Ви недалеко мене підгоните: в мене немає амбіції, а якщо і були колись у мене її завданки, я її цілком викоренив. Найбільше, що я ще відчуваю, це дике почуття радості від позитивних рецензій, але і то лише тому, що вони свідчать лише про те, що я не цілком прогайнував час: при тому і похвальна рецензія після кількох годин після її прочитання викликає почуття втоми, стиду та відразу до себе і до людей, чуєш себе рабом чужої думки і гайдко робиться на душі.

Академія мене не захоплює, і жити мрію про неї і працювати ради твої мрії я ніяк не спосібний. Ледве Ви одобрите ті стимули, які заставляють мене напружено працювати, але все-таки я їх Вам відкрию. А займаюся або тільки для того, щоб тим справити собі своє власне задоволення (через те рецензії і бувають приємні і займається сам для себе, а тут показується, що це і для других пожиток і задоволення), або для того, щоб заглушити в собі почування прив'язаності і, розширяючи світогляд, забувши свої особисті скорби, обиди і т.д., дрібні в порівнянні з життям світових ідей. Цей другий стимул, власне, і заставляє мене працювати якнайбільш інтенсивно: найбільш напнитими періодами моєї роботи були роки 1895 – 1896 та 1902, і врешті, останні три місяці (властиво: листопад, грудень), коли я навіть проганяв свій сон, щоб думка не працювала проти моєї волі.

1902 р. дав результати в тому напрямку, що Ви від мене хотіли: вся основа дисертації була власне тоді мною виткана; але я її не довів до кінця, тому що кидався на дві сторони, стараючись захопити думкою якнайширі горизонти: то я кидався на старохристиянську літературу і впивався Єфремом Сирином, аввою Ісаїєю, Тертулліаном і др., то займався “Семітськими мовами і народами”, цікавими для мене як “Grundriss” (основа) своїх власних знань, та опрацьовував собі також Grundriss з “Історії мусульманства” і “Історії арабів”, то знов перескачував на малоруську філологію, то на англійську літературу і т.д., і т.д., причому інколи перескачував дуже різко із області науки в область суспільного життя, хвилювався горожанськими почуваннями і пр. Серед тих зайнять чуття оскорбленої особистої прив'язаності затихало, і серце потроху переставало нити. А тому що я, очевидно, до кінця життя буду до кого-небудь прив'язуватися, а отісля розлучатися і щукати забуття у поширенні кругу зацікавлень, то, очевидно, в мене до кінця життя будуть перемагати ось такого роду заняття, які я Вам вже описав. Мабуть, і дисертації будуть писатися в такі часи (це ж у мене вже четверта!), але, не оброблені, будуть складатися на окремі полиці разом з множеством інших моїх рукописів, чекаючи кінцевої обробітки, які відкладаються до більш спокійного часу. Я розказав Вам чистосердечно закулісну сторону, або підкладку, моїх зайнятий. До ерудиції (я тут не стану притворно бути

скромним: навіть до порядної ерудиції) вони ведуть (у мене ж мале коло знайомств, а день довгий, і тому, при всіх моїх скоках з однієї наукової ділянки в другу, на долю кожної області остаетсяся досить праці), і для своєї посади, це говорю твердо, я вповні надаюся, тому що мої заняття не шарлатанські. А той кар'єри, що прямо веде в Академію, той кар'єри, яку Ви для мене, як мій вчитель і як начальник інституту, уважали б найбільше пожаданою, треба думати, я не зроблю.

З огляду на те, що мое здоров'я сильно підточено і ледве дасть мені прожити дуже довго, я думаю, що корисніше є видавати, поки я живий, всякі підсумовуючі загальні огляди ("Історія арабської літератури", "Історія перської літератури" і др., що я їх постійно переробляю), ніж викінчувати дисертацію . . .

Мимо того, відносно дисертаций – будьте спокійні; Ви бажаєте, щоб я поспішився, і я це зроблю (теперішня задержка не з моєї вини), але я зроблю тільки тому, що це Вам буде приємно і що Вам тоді не буде стидно із-за мене. А відносно дальшої кар'єри, у передбачуванні якої Ви робите мені компліменти, то я примушений Вас розчарувати: відмовитися від незаслужених компліментів. Якщо Ваш учень і доставить Вам коли-небудь приємність, то це не буде скорим осягненням всяких можливих офіційних наукових дипломів і почестей, до яких в нього немає найменшого потягу, а при очікуванні короткочасного його життя навіть не може бути такого потягу. Досвід показує, що барон Розен, що так спішили мене з дисертациєю (впрочім, він сам писав, або відтягав, свою дисертацию 18 років. Таке ж число років писав свою магістерську дисертацию Медников. Коковцев – 13 років відтягав свою дисертацию і, як я це знаю з його листа, ще навіть не приступив до її писання), вміє цінити і такі "не академічні" мої видання, як "Історія мусульманства", та рекомендую вивчати її своїм слухачам; до речі, та ж сама Академія Наук, коли треба, згадує мене і вже два рази накладала на мене відповідальні доручення, виповнення яких, здавалося би, треба положити на людей, що офіційно займають кафедру слов'янських мов; безсумнівно, що вона ще і не раз мене згадає (ось і тепер на мені лежить, разом з Житецьким, нове доручення Академії, для якого треба було мати, крім моїх славістичних знань, ще і знання з семітології). А серед широкої публіки, що цікавиться науковою, я можу своїми працями не тільки піддержати славу інституту, а не зменшити, і тому з того боку Вам не потрібно стидатися із-за мене" [Кримський 1972 – 1974, 5/1, 379].

V

Як вище сказано, Агатангел Юхимович ще до 1889 р. остаточно вирішив справу своєї національної принадлежності як української. Але він ніколи не цурався Криму, батьківщини його предків. Ось що він писав у своєму (єдиному існуючому) огляді кримсько-татарської літератури у 1930 р.: "Історія нового кримсько-татарського письменства, що його зумів створити народ, який налічує не більше ніж 178 тисяч душ, вся розгорнулася на моїх очах. Я прихильно почав за нею стежити з 1889 року (від часу вступу до Лазаревського інституту східних мов у Москві. – О.П.), здавна знайомий я був з патріархом кримського письменства Ісмаїлом Гаспринським і його спільноками, далі з великою симпатією підтримував і підтримую особисті знайомості з головними діячами кримського літературного життя. Через те мені хочеться вірити, що в тім стислім історичнім нарисі, який я оце накреслив, не міг я допуститися небажаної суб'ективності, не міг чогось недооцінити" [Студії з Криму 1930, 165 – 198, 190].

Ісмаїл Гаспринський (1851 – 1914) працював усе своє творче життя як будитель, просвітитель і реформатор кримських татар, а через них усіх тюрків та муслімів імперії. Сто років після упадку Кримського ханату, у 1883 р., він заснував і видавав до своєї смерті свій знаменитий двомовний (татарсько-російський) журнал "Терджиман. Переводчик". Агатангел Юхимович дуже цікавився долею ісламських народів та їх

поступом. У монографії “Мусульманство і його будучність” [Кримський 1904] він ясно окреслив одне своє джерело: “Щодо характеристики тюрків російських, то я переважно наводитиму факти із найважнішого татарського органу – бахчисарайської часописи “Терджиман” і із інших писань татарських патріотів”.

З другої сторони, Гаспринський перекладав і друкував у “Терджимані” думки Агатангела Юхимовича про тюркський фанатизм [Терджиман 1904, ч. 30] або про проблеми реформи шкіл у російських мусульман [Терджиман 1905, ч. 28]. Тому не дивно, що з нагоди рецензії твору Агатангела Юхимовича “Історія Турції” в тому ж татарському органі з'явилася також біографія нашого вченого із цікавою спеціальною бібліографією [Терджиман 1915, ч. 204]. У своїх “Студіях з Криму” Агатангел Юхимович цікаво порівнює свою національну свідомість із свідомістю Гаспринського. В році 1881 останній пояснив російським читачам, хто він, такими словами: “Я русский, оставаясь в то же время мусульманином и татарапом”. До тих слів Агатангел Юхимович додав таке: “В разговорах зо мною, свідомим українцем (розрядка моя. – О.П.), Гаспринський себе ніколи “русским” не називав” [Студії з Криму 1930, 172, прим. 2].

Агатангел Юхимович часто відвідував Крим (головно Ялту та Бахчисарай). Ось яку він мав пригоду із молодшим співробітником Гаспринського, Ісмаїлом Лемановим (1871 – 1936?), викладачем російської та арабської мов у найвизначнішій ісламській школі в Бахчисарі – Зенджірлі медресе.

“Пам'ятаю, – пише Агатангел Юхимович, – як напрощесні 1905 р. побував я в Зенджірлі вкупі з Лемановим, і він хитрењко наперед попрохав мене не говорити з софтами (студенти-богослови ісламські. – О.П.), або з ним ані по-російськи, ані по-татарськи, тільки по класично-арабськи: що з того вийде. Вийшло те, що жоден із софтів не зміг, на мої арабські запити, скласти мені відповіді, скільки-небудь грамотної: силувалися зліпити простенькі арабські речення, та мало що їм щастило, а тим часом я з Лемановим, в присутності софтів, вели арабську наукову розмову, обмінювалися вражіннями і т. п. З того Леманов був дуже задоволений: “Нехай наши клерикали знають, що навіть мову святого Корана гляри (не мусульмани. – О.П.) тямлять краще, ніж вони. А через що? Через те, що вчили її новим європейським методом, а не перестарілим середньовіковим” [Студії з Криму 1930, 175].

Агатангел Юхимович був особливо близький з татарськими культурними діячами після переїзду до Києва, коли працював в нашій Академії. Його близьким співпрацівником був історик-середньовічник Осман Ачокракли (1879 – 1937?), що, між іншим, стимулюваний Агатангелом Юхимовичем, видав українською мовою зміст поеми про походи Б.Хмельницького у 1648 р., складеної Джан Мухамедом, зятем Тугай-бєя, близького друга нашого Богдана (Татарська поема Джан-Мухамедова. Про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу. [Східний світ 1930, 12, 163–170; передрук див.: Східний світ 1993, 1, 134–139]). Інший кримський вчений, з яким Агатангел Юхимович радо спілкувався, був філолог-турколог і поет Бекір Чобанзаде (1893 – 1937), професор тюркології в університеті Баку [див. про нього: Біблиографический словарь... 1975, 601].

Серед кримських друзів Агатангела Юхимовича був молодий тоді ведучий революційний поет Абдулла Лятіф-заде (1890 – 1937?), з яким Агатангел Юхимович радо обговорював між іншим загальні проблеми кримсько-татарської художньої літератури. “Пам'ятаю, – пише Агатангел Юхимович, – в розмові з Лятіфом-заде я сказав був про одного татарського поета: “Він у свою лірику вносить громадські настрої”. “А я, – перебив мене Лятіф-заде, – роблю навпаки: в громадські теми вношу лірику” [Студії з Криму 1930, 183]. В іншому місці Агатангел Юхимович пише про того ж Лятіфа-заде: “Довелося мені чути од Лятіфа-заде таку характеристику татарської поезії (в своїй скромності він не виключив і самого себе): “Уся наша поезія – дуже практична, утилітарна. Наши вірші – ніби трактати з публіцистичними

ідеями". "Увага ця, – додає Агатангел Юхимович, – справедлива, і торкається вона не тільки кримчаків, а й інших тюрків бувшої Росії" [Студії з Криму 1930, 188].

Агатангел Юхимович мав і прямих учнів з кримських татар. Між ними був ісламіст історик Якуб Кемаль, завідувач Східного музею в Ялті, що досліджував суфізм, цебто ісламський містицизм, одну з улюблених наук А. Кримського. Агатангел Юхимович надрукував інформацію про відкритий ним "Арабський суфійський рукопис XIII ст., в Криму знайдений, і чи не в Криму й писаний" [Східний світ 1930, 159–164]. Як казав мені Агатангел Юхимович у 1940 р., Кемалева уже надрукована монографія "Документальна історія цехів в Кримськім Ханстві" не вийшла у світ у 1931 р., а була повністю знищена. Однаке цій молодій кримсько-татарській культурі в розвитку, так дорогій серцю Агатангла Юхимовича, не судилося довго процвітати. Прийшли трагічні роки 1934 – 1936, і майже всі її діячі були поголовно зліквідовані.

VI

Вище я цитував листа Агатангла Юхимовича до свого сходознавчого вчителя Всеволода Міллера, в якому Агатангел Юхимович недвозначно з'ясував свою незацікавленість кар'єрою в Російській Імператорській Академії Наук. Очевидно, він не бажав збільшити число тих українських духовників та вчених, що від часів Петра I наводнювали столицю імперії, спричиняючи інтелектуальну засуху на своїй батьківщині.

Але у 1918 р. відкрилася можливість творити повноцінну українську науку в Українській Академії Наук і тим самим реалізувати мрію учителя Драгоманова.

Очевидно, Агатангел Юхимович повністю включився у ту велику справу без жодних застережень.

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) має заслужену славу як найвизначніший теоретик лібералізму і конституціалізму в царській імперії та на еміграції. Але його місце в історії української інтелектуальної історії – виїмкове. Тоді, коли його колега по київському університету Володимир Антонович продовжував проповідувати хлопоманське просвітнство та апологічне українофільство, Драгоманов відкрив, що всякий український (не українофільський!) рух на Україні мусить бути політичний, а всякий політичний рух, отже, мусить мати українську національну закраску [Охримович 1922, 88 – 118; Пизюр 1966, 162–166, I – II]. Крім того, Драгоманов проповідував, що українство має сенс тільки тоді, коли витворить свою власну високу культуру європейського типу; що українські письменники повинні залишити етнографізм науковцям, а натомість вчитися на взорах творів світової літератури, причому ті, хто не знає західних мов, можуть використовувати російську мову як вікно в Європу.

Після 1876 року твори Драгоманова тільки випадково попадали в руки українському читачеві. Зате в Галичині, завдяки австрійському конституційному устрою, Драгоманов знайшов учнів, що проводили в житті його теорії. Найвизначнішим серед них був Іван Франко, близький друг Агатангла Юхимовича, а також прибраний галичанин Михайло Грушевський. Обидва вони – Грушевський і Франко – властиво створили першу українську неофіційну академію – Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1893).

Восени 1904 р. зустрілися два українські драгоманівці у Москві, де вони працювали професорами. Обидва були корифеями у своїх галузях. Один з них – універсальний філолог, сходознавець та славіст Агатангел Юхимович, а другий – універсальний природознавець, основоположник біогеохімії – Володимир Вернадський (1863 – 1945) [Сарбей 1971, 1, 93]. Вони стали друзями на все життя, бо ідеально доповнювали один одного. Володимир Вернадський був старший і вже у 1912 р. став ординарним академіком Імператорської Академії Наук в Петербурзі.

В червні 1918 р. гетьман України Павло Скоропадський, який тільки що заснував два українські університети – один у Києві, а другий у Кам'янці-Подільськім, велів

покликати до життя спеціальну Комісію до вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук в Києві. Головою комісії призначено академіка Володимира Вернадського, який запросив на одного з членів комісії в першу чергу Агатангела Юхимовича. Комісія працювала з 9 липня по 17 вересня і підготувала законопроект, який зразу був прийнятий Радою Міністрів і затверджений гетьманом [Дорошенко 1930, 2, 361 – 362]. Праці Комісії склали цілий том, в якому вміщено дотичні документи, між ними “Статут” новоствореної Академії [див.: Збірник праць... 1919, IV, 136]. Тому що це перший Статут нашої Академії і він ясно віддзеркалює візію його авторів, обох драгоманівців-друзів – Вернадського і Кримського, я дозволю собі зачитувати його відносну частину:

“2. Українська Академія Наук у Києві:

а) намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості;

б) пособляє об’єднанню та організуванню наукової праці на Вкраїні та допомагає витворенню дослідничих інститутів для всіх паростей людського знання;

в) як найвища українська наукова національна установа, Академія, визнаючи українську національну культуру з її орудям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загально-наукових завдань, вивчати сучасне і минуле Вкраїни, української землі та народу” [Дорошенко 1930, 2, 362 – 363].

Наказом гетьмана від 14 листопада 1918 р. було призначено перших 12 академіків (по 4 на кожен із трьох її відділів), які тепер одержали право постійного добору дальших членів. Першим президентом Академії гетьман іменував академіка Володимира Вернадського, а він запропонував своїм колегам обрати на неодмінного секретаря власне Агатангела Юхимовича, що і було одноголосно схвалено таємним голосуванням на засіданні 14 листопада 1918 р. [Автобіографія... 1941, 6].

Великий вчений академік Вернадський ніколи не відступив від ідеї самостійності української високої культури – проти Петра Струве та інших ідеологів одної високої культури для всієї імперії. На засідання нашої Академії, присвячене 70-літтю Агатангела Юхимовича, він піslав ювілярові листа слідуючого змісту: “Дорогий друже, підводячи підсумки життя, переді мною проходять наші зустрічі. Загалом підсумок – один-єдиний підсумок: наукова творча робота і вільна культурна діяльність за Україну і рідною мовою (розрядка моя. – О.П.), які мені передав мій батько з дитинства. І я, виходячи з думок, що мені приємні, в обох течіях взяв найактивнішу, до певної міри провідну участь. І на обох шляхах я йшов поряд з Вами. Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, все... стоїть на першому місці, але культура українського народу рідною мовою (драгоманівська ідея; розрядка моя. – О.П.), наукова його творчість і думка цією мовою в критичний момент історії нас об’єднала. І ми з Вами обрали... правильний шлях у критичний момент історії української наукової роботи – наша спільна з Вами справа...” [Сарбей 1971, 1, 96].

VII

Творче життя Агатангела Юхимовича поділяється на дві епохи: Московську, довшу (29 років) (1889 – 1918), та Київську, коротшу (23 роки) (1918 – 1941).

Уся Київська доба зв’язана з нашою Академією. Він виконував керівні функції як неодмінний секретар (до 1928 р.) та як голова Першого (історично-філологічного) відділу (до 1929 р.).

Перші роки були особливо тяжкі. Влади щокілька місяців мінялися, часто вони були ворожі концепції української високої науки, так що доводилося захищати навіть фізичне існування інституції. Свідок того часу, історик, професор Наталія Полонська-Василенко пише: “Матеріальне становище Академії було жахливе. Жодна з влад не забезпечила її не тільки можливістю нормальної праці, ба навіть

“прожитковим мінімумом”, потрібним для її співробітників, щоб не вмерти з голоду. Кримський від часу до часу здобував різного роду “натуруальні” цінності: то якесь вбрання, то – картоплю, то “пайок”. Для співробітників Академії відводили терен, де вони могли розводити городи ... ім давали дозвіл десь самим рубати дрова на зиму. В приміщенні, що його дістала Академія – В.Володимирська, 54 (кол. пансіон гр. Левашової), не опалювали, чорнило замерзало, і його доводилося відігрівати хуканням. Але тут, у зимніх кімнатах, збиралися (голодні) ентузіасти української науки, в потертих плащах, з помороженими, порепаними руками; зігріті любов’ю до України, вони складали плани розбудови української науки... На зворотніх сторінках календарів, на старих театральних афішах – бо паперу не було, – чорнилом – розчиненими у воді олівцями – вони писали свої твори...” [Полонська-Василенко 1949, 2, 122]. Перед вів ентузіаст академік-секретар Агатангел Юхимович, який усікими трюками виманював від солдатів, що охороняли друкарні, видіставати надруковані вже аркуші, зокрема, у друкарні Печерської Лаври, і в такий спосіб зумів він врятувати для науки прецінні праці, такі як, наприклад, протоієрея Хведора Титова “Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI – XVIII ст.” На щастя, Агатангел Юхимович приєднав собі молодого помічника, талановитого історика й етнографа з Чернігівщини, Миколу Левченка (1900 – 1934), який скоро став директором видавництва УАН та особистим секретарем академіка. Між ними зав’язалася близька дружба, і Агатангел Юхимович, що був неодружений, усиновив його.

Не всі видержували голод і холод Києва. Президент Вернадський переїхав спочатку тимчасово до Таврійського університету (Сімферополь, 1920 – 1921), а у 1922 р. перенісся на постійно до Петрограду, де була можливість створити Радієвий інститут. Його наступник ботанік Володимир Липський (1863 – 1937; президент 1922 – 1928) не мав, як пишуть сучасники, “ані хисту, ані бажання керувати академією” [Полонська-Василенко 1949, 122]. Власне, у той час, до 1928 р. увесь тягар спочивав на Агатангелі Юхимовичеві, і тому в Києві окреслювали жартом нашу Академію не як Українську, а як “Кримську”.

Очевидно, що в “Кримській” Академії повинен бути гідно репрезентований Схід. Тому Агатангел Юхимович у своїх “Увагах з приводу катедри східної історії та філології” подав свою візію обсягу та завдань майбутньої української орієнталістики. Тому що візія Агатангела Юхимовича все ще актуальна, я дозволю собі зацитувати декілька виїмок, що яскраво характеризують потребу сходознавства в Академії Наук.

“Окрім неминучої загально-визнаної наукової потреби студіювати східну історію, як одну з великих частин історії вселюдської, Україна має ще свої особливі причини дбати про те, щоб у її найвищій ученій інституції східні дисципліни розвивалися як слід, з інтенсивністю. І бажалося б мати навіть не одну і не дві, а скількись східних катедр в Академії Наук. Стародавня територія сучасної України була місцем для життя або для давнього перебування усіх орієнタルних народів, – і перед українською науковою стоїть ціла низка всеможливих питань і завдань, що чекають планового розроблення і розв’язання. Іраністика, туркологія (дисципліна ця особливо потрібна) і арабістика – без отих трьох наук всестороння, неоднобічна історія українства неможлива; без них будуть неминучі зіяючі лакуни в самому-таки українознавстві.

За давніх часів теперішню південну Україну залюднивала іранська вітка народів: скити-сармати, потім їхня видозміна – алани... Як відомо, навіть імення наших великих річок “Дністер”, “Дніпро”, “Дін” – осетинські (іранські. – О.П.), деякі найзвичайніші слова української мови, такі як “собака”, живцем позичено з іранської мови...

...Виступає потреба розвивати вже другу галузь сходознавства – туркологію... Історія Хозарщини ні на кому такою великою повинністю не тяжить, як на Академії іменно українській (на жаль, перша велика монографія про хозарів, написана академіком Кримським ще 50 років тому назад, ще по сьогодні остается в рукописі. Вона в першу чергу мусить бути видана нашою Академією. – О.П.).

Знов же ні кому, oprоче Академії української, не може бути близчим обов'язком історично-філологічно дослідити печенізькі та половецькі впливи на Київську Русь. Варто між іншим зазначити, що й досі ще не вияснено як слід усі тій тюркські лексикальні елементи, котрі ще в передмонгольську епоху були зайшли до української ("староруської") мови і визирають, приміром, із "Слова о Полку Ігоревім" або з літописів Київського періоду. Потім, починаючи з часів монгольських, турецько-татарські впливи ідуть на Україну вже зовсім широкими потоками, різко одбиваючись і на звичаях, і на мові, і на народній словесності, за часів козаччини особливо. Не можна свідомо студіювати українську народну словесність, обминаючи турецьку й татарську народну словесність.

...Не можна цілком продуктивно студіювати історичні відносини України до Орди, до Криму, до Туреччини (яка іноді навіть володіла Україною або її частинами), не вичерпуючи турецьку й татарську історію в її перводжерелах, доступних тільки тюркологам...

...Арабська мова, мова священного Корану, є для всіх народів мусульманського сходу орган науки (з історіографією включно), а дуже часто ще й орган канцелярії і всяких ділових зносин. Отак як латинська для середньовікової Європи...Через те кожнісінський орієнталіст, чи буде з нього іраніст, чи тюрколог, чи хто, повинен рівночасно бути дуже досвідченим арабістом; інакше трохи чи не всі історичні джерела будуть перед ним зачинені. ...Можна думати, що третя по черзі східня катедра, яка заснується пізніше, буде гебраїстична, бо кожному ясно, що Україна, опя "черта єврейської оседlosti", має право вимагати, щоб її найвища наукова інституція була авторитетною і в науковому вирішенні справ, які торкаються жидівського народу, його історії, мови, віри, побуту...

Як бачимо, орієнталістичних завдань у Українській Академії Наук є безліч, та й то постійних, на дуже довгі роки. Нема чого й казати, що треба буде згодом позаводити в Українській Академії Наук не дві, а декілька катедр сходознавства (в петербурзькій Академії орієнталістів завсіди не менше як шестеро, а буває й більше)" [Записки... 1919, 1, IX – XII].

Роки 1918 – 1929 були золотою добою української науки, а особливо в гуманістичних та суспільних науках. Це був період, коли книги появлялися у світ без цензури. Систематичний каталог видань УАН за ті роки – це книга в 285 сторінок, в якій є 888 бібліографічних позицій, із них більше як половина власне присвячена різним галузям україністики [Систематичний каталог... 1930]. Не потребую додавати, що праці, які мали штамп "Дозволяється випустити в світ. Неодмінний секретар Академії академік Аг.Кримський", викликали повне довір'я у науковців світу. Ім'я Агатангела Юхимовича гарантувало високий рівень.

Також Агатангел Юхимович реалізував свої інституційні візії. Не буду тут спинятись над структурою його академічної кафедри філології, Інститутом української наукової мови та відповідними українознавчими комісіями (діалектологічної, правописної, живої мови та історії української мови), які всі він очолював. Я хочу тут спеціально назвати сходознавчі установи, які він, відкривач ісламського і тюркського сходу для України, створив і зразу заповнив вагомим змістом. Це в першу чергу "Кабінет арабо-іранської філології" (до 1930 р. випустив шість публікацій), "Тюркологічна комісія" (до 1930 р. теж випустила шість публікацій, між іншим дуже цікавий збірник "Студії з Криму") та "Жидівська (опісля: Єврейська) історично-археографічна комісія" (до 1929 р. видала два томи свого "Збірника праць").

Тут треба ще підкреслити літературну творчість Агатангела Юхимовича, зв'язану зі Сходом. Це не були лише майстерні переклади. Агатангел Юхимович, що був одним із активних натхненників класиків українського мистецтва слова, в часи його найвищого розквіту на грани XIX – XX ст., був заразом тонким всебічним знавцем класично-арабської та перської – не тільки літератур, а відносних цілісних культур. Цей рідкий

талан дав Агатангелові Юхимовичеві можливість відчувати та творити гармонічно і паралельно у двох структурах поетичного мислення. “Пальмове гілля” Агатангла Юхимовича – поета – це своєрідний жанр. Поодинокі його поеми і цикли – це, як сказано вище, не тільки художні і не тільки філологічні переклади. Це “орієнタルно” інспіровані, і крім того, структурно “по-орієнタルному” відчуті перлинини українського ліричного генія. “Пальмове гілля” – це також своєрідний жанр у світовій літературі. Ярослав Стеткевич, ведучий і тонкий знатувець арабської поезії (він професорує в університеті в Чікаго), вивчивши всебічно “Пальмове гілля”, прийшов до висновку, що тільки “Західно-Східний Диван” (“West-Östlicher Divan”) Йоганна-Вольфганга Гете вкладається повністю у ту саму категорію.

VIII

Щоб справитися зі своїми науковими та організаційними роботами, Агатангел Юхимович працював 18 годин на добу. Але не так легко було творити науку у часи громадянської війни та після неї. Ось, наприклад, була справа наукових контактів та книгообміну з закордоном, головно із Західною Європою. Все-таки усі ті труднощі Агатангел Юхимович старався побороти і часто мав успіхи.

Але прийшли трагічні роки – 1928, 1929, а за ними ще страшніші тридцяті роки. Почалася планова акція ліквідації українознавства як науки на високому світовому рівні, бази окремої високої національної культури. І тут гірка чаша припала нашому трудівникові: він був відсунутий від праці свого покликання і мусив стати свідком, як одна за одною ліквідуються створені ним з таким трудом і любов'ю установи [дати подій подані тут головно на базі твору Полонська-Василенко 1954, 1; 1958, 2].

Насамперед прийшло зв’язування рук. Хоч 3-го травня 1928 р. члени Академії одноголосно переобрали Агатангела Юхимовича на неодмінного секретаря, уряд не затвердив його на ту посаду [подробиці див. ще: Полонська-Василенко 1949, 2, 124; Полонська-Василенко 1971, ч. 31–32, 95]. Осінню слідуючого року (1929) Агатангел Юхимович мусив залишити головування Першим (історично-філологічним) відділом нашої Академії; секретар відділу академік Сергій Єфремов був тоді ж заарештований – тепер ми знаємо документально – як голова неіснуючої, т. зв. націоналістичної організації “Спілки Визволення України” (СВУ). А потім були зліквідовані усі сходознавчі установи, так леліяні Агатангелом Юхимовичем, і врешті його гордість – історично-філологічний відділ Академії. Про ліквідацію діячів кримської літератури та науки я вже згадував. Це все він дуже сильно відчував як особисте упокорення і перекреслення життєвого завдання. Два рази Агатангел Юхимович переставав бути людиною з іменем, раз за життя, вісім років (1930 – 1937), а вдруге – після арешту і мученицької смерті в Кустанайській (Казахстан) тюремній лікарні (25 січня 1942 р.) аж до реабілітації (з ініціативи його молодшого колеги академіка Леоніда Булаховського) у 1957 р. [див.: Ільєнко 1990, 25 жовт’, 6].

Як мені сам Агатангел Юхимович розповідав у 1940 р., він дуже тяжко переживав своє становище “опального” академіка. Він, що працею десяти років поставив на ноги своє улюблене дітище, нашу Академію (як перед тим у Москві понад 20 років видавав у Лазаревському інституті славні “Труды по востоковедению”), де він усіх знав і всі його знали і шанували, попав у клас недоторкуваних паріїв, якого недавні колеги не добачали. Остання його наукова праця в УАН вийшла у 1930 р., відібрано йому його аспірантів. Історик Української Академії Наук, Наталія Полонська-Василенко, жінка другого президента УАН (1922, не затвердженого урядом) академіка Миколи Василенка (1866 – 1935), дуже пластично описала становище “опального академіка”, майже словами Агатангла Юхимовича (останньою секретаркою якого вона була), в такий спосіб:

“...Залишилося кілька академіків (у 1930-х рр.), що іх уряд оголосував “незмінними”, але що їх безупинно “проробляли” в газетах, часописах, промовах, як “буржуазних вчених”, “ворогів народу”, і що чекали з дня на день арешту або заслання. Наукова праця іх не була потрібна для Академії (в архіві Агатангела Юхимовича досі зберігаються томи цінних його монографій, що ніколи не вийшли у світ; деякими з них поцікавилися АН СРСР та АН Азербайджанської РСР і видали їх). Іх не запрошували на наукові засідання, наради. Але вони не могли й кинути Академію, тому що це вважалося б за контрреволюційний виклик. Іх зв’язок з Академією обмежувався тим, що вони двічі на місяць приходили одержувати платню та хлібні картки; колишні будівельники Академії Наук, як старці, чекали, поки “товарищ” Роза чи Соня, перевіривши в десятюх реестрах і стільки ж раз перепитавши прізвище, видавала їм цю злиденну картку... Не залишилось навіть колишнього (громадськи настроєнного) технічного персоналу. З’явилися в шовкових сукнях розмальовані панночки, що ім була однаково байдужа і наука, і Україна...”

“Кримський тяжко терпів від такого становища, до того ж він матеріально бідував. Все, що можна було, він висилав до Звенигородки (де жив його прибраний син Микольцьо (син Миколи Левченка) з мамою, улюблені сестра та брат з родиною. – О.П.), а сам обмежувався одною стравою в академічній ідалальні і дбайливо загортав шматок хліба, який видавали там до обіду, і ніс додому. Його старе вбрання звертало на себе увагу навіть у Києві, де більша частина інтелігенції ходила в злиденому одязі” [Полонська-Василенко 1949, 2, 126 – 127].

Десь у 1936–1937 рр. (як розповідав мені Агатангел Юхимович) в Інституті мовознавства пригадали собі його існування. Викладати не дозволили, але почали посилати до Агатангела Юхимовича аспірантів.

Але тріумф Агатангела Юхимовича був у 1939 – 1941 рр., коли була приєднана Західна Україна зі Львовом. Тепер Агатангел Юхимович знадобився і висилався до визволених земель як корифей української радянської науки, живий доказ її високого рівня.

І дійсно, кожна з його подорожей до Львова сприймалася там, як велике свято, а Агатангел Юхимович – як тріумфатор. Його сімдесятіліття було великим святом української світової науки. Але діалектика діяла. 15 січня 1941 р. Агатангелові Юхимовичеві був вручений орден Трудового Червоного Прапора, а, як сказано вище, півроку пізніше (20 липня того ж 1941 р.) він уже попав у м’ясорубку КДБ/НКВС.

Складалося так, що Агатангел Юхимович ще під час нашої першої зустрічі у Львові у січні 1940 р. набрав довір’я до мене, тоді 20-літнього студента і, відбувшись зо мною свого роду іспит із сходознавчих дисциплін, запропонував мені переїхати до себе до Києва в аспірантуру. Ми тоді ще відбули декілька розмов і, очевидно, не могли не заторкнути справи СВУ. “Не від речі буде згадати, – розповідав Агатангел Юхимович, – що в 1929 р. Українська Академія Наук стратила свою невинність як наукова і громадська інституція. А вся та халепа через сифіліс. Дак”. Побачивши мій здивований погляд, він пояснив. Щоб здійснити свої плани, уряд мусив надати Академії свого кандидата, який був би добрым вченим, а разом з тим втішався б довір’ям уряду і популярністю серед мас. Таким був академік Данило Заболотний (1866 – 1929), знаменитий епідеміолог, що вславився своїм відкриттям у поборюванні власне сифілісу, популярної тоді пошесті. Крім того, він дуже любив ходити в народ, фотографувався з робітниками, був почесним донбаським шахтарем тощо. Але у 1928 р. він був професором Військово-медичної академії в Ленінграді. Його викликали до Києва (де він був академіком ще з 1922 р.), і він став офіційним кандидатом в президенти Академії. Агатангел Юхимович, тоді все ще неодмінний секретар, відбув у травні з академіком Заболотним ділову розмову, під час якої кандидат дав слово, що він “старини не рушатиме і не буде вводити новин”, цебто буде діяти в згоді зі Спільним Зібранням Академії. Напередодні виборів відбулася нарада провідних

академіків в помешканні академіка Миколи Василенка (на Тарасівській, 20), на якій Агатангел Юхимович повідомив своїх колег про вислід розмови з академіком Заболотним. Присутні погодилися одноголосно обрати його президентом, а щоб надати більшого значення виборам, вирішили, що зборами буде керувати приятель Агатангла Юхимовича та Василенка, перший президент Академії Володимир Вернадський, що власне через збори приїхав із Праги, де був у науковому відрядженні [про переговори Агатангла Юхимовича з Заболотним див. також праці: Полонська-Василенко 1954, 1, 54; Полонська-Василенко 1949, 2, 123–124; Полонська-Василенко 1951, 5, 343]. І дійсно, збори одноголосно обрали Заболотного президентом, але він не додержав свого слова.

Коли у 1924 р. у зв'язку із політичним процесом т. зв. “Центр дій” було заарештовано академіка Миколу Василенка, Агатангел Юхимович добився того, що Спільнє Зібрання нашої Академії одноголосно, за підписами усіх академіків, домагалося його звільнення. Ця акція увінчалася успіхом [див. про це також: Полонська-Василенко 1955, 1, 49–51; Полонська-Василенко 1951, 5, 339]. І коли літом 1929 р. почалися арешти в справі СВУ і було арештовано самого віце-президента Сергія Єфремова, Агатангел Юхимович та Микола Василенко звернулися до Заболотного і пригадали йому його обіцянку. Однаке, на їхнє здивування, Заболотний відмовився виступати на оборону свого товариша по академії. І додав, що Академія може виступати лише на стороні обвинувача [див. також: Полонська-Василенко 1954, 1, 69; Полонська-Василенко 1951, 5, 339]. Агатангел Юхимович закінчив словами Гафіза:

Куди, куди поділось те прихиля,
Що панувало в тамошнім гурті!

додаючи: “Але у грудні того ж 1929 р. Данила Заболотного уже не стало в живих”.

Справа СВУ не була для Агатангла Юхимовича чисто академічною. Велика частина його близьких співробітників-україністів, таких як Ганцов, Тимченко, Синявський, попали в тюрму. Агатангел Юхимович не здавав позицій, постійно вимагав перед Академією та Раднаркомом їх звільнення, хоч він сам очікував арешту, зокрема після того, як його найближчий помічник і прибраний син Микола Левченко теж опинився поза свободою. Але вірний і відважний Левченко не був Павлушковом, що діяв запрограмовано і викопував яму своєму дядькові і добродієві – Єфремову. Левченко не дав себе збити з пантелику ніяким ощустям або погрозам. Своєю смертю він врятував на деякий час життя свого улюблена учителя та прибраного батька [див.: Полонська-Василенко 1954, 1, 71; Полонська-Василенко 1949, 2, 125–126; Полонська-Василенко 1971, 31–32, 94–96]. Агатангел Юхимович дожив до приєднання Західної України у 1939 р. Львів був для нього своєрідною Меккою. Там він друкував до 1905 р. свої українські літературні твори, там жив його близький друг Іван Франко, там реалізувалася політична візія його вчителя Драгоманова. Свій побут у Львові в літі 1891 р. вінував одним із найсильніших переживань свого життя. Тоді він зупинився в українському готелі “Народна Гостиниця” біля колишнього Галицького парламенту (пізніше університету), і коли я зайшов до його кімнати, він скоро запропонував мені “історичні походи” по Львову. Це була дуже своєрідна пригода для мене: з однієї сторони, Агатангел Юхимович пригадував собі усі свої кроки та зустрічі у Львові 1891 р., а з другої – цитував з пам’яті арабські, перські та турецькі поезії і заставляв мене їх ідентифікувати та перекладати на українську мову. Оті наші розмови він опісля у квітні 1940 р. оцінив, як відмінний іспит із сходознавчих дисциплін в аспірантуру нашої Академії Наук.

День перед нашою зустріччю цілий культурний Львів (без огляду на національність) зійшовся у найбільшому залі Львівського університету Collegium Maximum, щоб почути українського академіка, що обіцяв подати розв’язку питання: “Хто такі хозари і яка їх мова”. Близько півтори години промовляв Агатангел Юхимович, і в залі не

порухалася і муха, усі уважно вслухалися у переконливі аргументи маститого вченого.

Агатангел Юхимович кілька разів побував у Львові – і це було велике пережиття для обох сторін. У розмовах зі мною він підкresлив важу отих львівських побутів.

Але органи не забули про Агатангела Юхимовича. Скорі після гучного всенародного 70-ліття ученого, що удостоївся ордена Трудового Червоного Прапора (15 січня 1941 р.), якраз коли почалася війна з німцями, уже в липні 1941 р., його безпідставно заарештували і пригадали СВУ. Це недавно на базі оригінальних документів (слідча справа № 148001) було виявлено Іваном Ільєнком у “Літературній Україні” (25 жовтня 1990 р.).

Агатангел Юхимович загинув у тюремній лікарні 25 січня 1942 р. в місті Кустанай у далекому Казахстані – гідно, як жив. Я можу тут тільки повторити слова Івана Ільєнка: “Слід віддати належне Агатангелу Юхимовичу, який, незважаючи на похилий вік і недугу, знайшов у собі сили, вичерпав їх останній запас, але не піддався, не обмовив ні себе, ні товаришів, достойно доніс свій тяжкий хрест на Голгофу народної покари” [Ільєнко 1990, 43, 6].

IX

Агатангел Юхимович, в ті часи як я його знов, був невеликого зросту, хворий на астму та із серцевою недугою, майже сліпий (носив дві пари сильних окулярів). Лице орієнタルного типу, голос слабий, але приемний, одягнений у скромний поношений одяг темного кольору. Дуже цікавий співрозмовник, хоч часто переходив у монолог. У Києві він жив у старому домі на вулиці Мало-Підвальній, 5, на 3-му поверсі. Будинок тепер уже не існує. Дім мав високі поверхі, так що нелегко було підніматися до квартири Агатангела Юхимовича і мені, тоді двадцятилітньому. Але Агатангел Юхимович не нарікав. Він виказував на позитивну сторону своєї квартири: високі стіни давали велику площину для розміщення його величезної славістичної та добірної сходознавчої бібліотеки. Квартира складалася із двох кімнат та кухні, і всі стіни були максимально використані для полиць з книжками та для шаф, в яких поміщалися його колекції грамофонних платівок (Агатангел Юхимович був великий любитель і знавець оперної музики) та поштових марок, разом з конвертами. Пригадую собі його прецінну збірку марок з часів революції та громадянської війни, зокрема різних українських урядів. У менший із двох кімнат був стіл із великим самоваром (Агатангел Юхимович із молодості любився у чаєпитію міцного чорного чаю) та отоманкою для спання. З огляду на його сліпоту і неміч, в нього жив його фактотум Василь Мирошниченко, який ще хлопцем почав свою службу у академіка. Він вміло і скоро виконував доручення, і тому Агатангел Юхимович називав його “Собачі ноги”. На літо Агатангел Юхимович виїздив звичайно до Звенигородки, де жила його сестра Маша, брат Сима (Юхим) та прибраний син Микольця з мамою. У Києві Агатангел Юхимович жив дуже скромно, він харчувався в академічній ідаліні, звичайно оточений студентами. В останні роки він спілкувався тільки із сім'ями дочек Старицьких (Людмила Черняхівська, Оксана Стешенко), сестрою Лесі Українки (Ольга Косач-Кривенюк) та Наталією Полонською-Василенко. Остання, сама визначний історик, по смерті свого чоловіка академіка Миколи Василенка (1935 р.) стратила свою працю, навчилася друкувати на машинці і стала технічною секретаркою Агатангела Юхимовича. Власне тоді він спромігся написати (або переробити) цілу низку сходознавчих монографій, зокрема свою (досі ще не видану) “Історію хозар”. Машинописи, що заховалися, були власне друковані Наталією Дмитрівною Василенко.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Бібліографический словарь... 1975. Бібліографический словарь советских востоковедов. Москва.
- Дорошенко Д. 1930. "Українська гетьманська держава 1918 року". Історія України 1917–1923 pp. Т. 1–2. Ужгород.
- Записки... 1919. Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук. Т. 1. Київ.
- Збірник праць... 1919. Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. IV+88+XXXIV. Київ.
- Ільєнко І. 1990. "Хватальна евакуація. За слідчою справою А. Кримського". Літературна Україна. 43. Київ.
- Кримський А.Ю. 1904. Мусульманство та його будучність. Львів.
- Кримський А.Ю. 1928. Розвідки, статті та замітки. I–XXVIII. Київ.
- Крымский А.Е. 1941. Автобіографія академіка Агатангела Ефимовича Крымского. Київ (рукопис).
- Кримський А.Ю. 1972–1974. Твори в п'яти томах. Київ.
- Охримович Ю. 1922. Розвиток національно-політичної думки (від початку XIX століття до Михайла Драгоманова). Львів – Київ.
- Пизюр Є. 1966. Листи до приятелів. 162–166. Нью-Йорк.
- Полонська-Василенко Н. 1949. "Агатангел Кримський". Україна. 2. Париж,
- Полонська-Василенко Н. 1951. "М.П. Василенко і ВУАН". Україна. 5. Париж.
- Полонська-Василенко Н. 1954. Українська Академія Наук (нарис історії). Т. 1. Мюнхен.
- Полонська-Василенко Н. 1958. Українська Академія Наук 1931–1941. Т. 2. Мюнхен.
- Полонська-Василенко Н. 1971. "Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871–1941". Український історик. 31–32. Нью-Йорк – Мюнхен.
- Сарбей В. 1971. "Перший неодмінний секретар Української Академії Наук". Вісник Академії Наук УРСР. 1. Київ.
- Систематичний каталог... 1930. Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук 1918 – 1929, склали Іванченко М. та Стешенко Я. Київ; передрук підготував і видав Штогрин Д. 1969. Чікаго.
- Студії з Криму. 1930. Студії з Криму. 1930. I–IX. Київ.
- Східний світ. 1930. Східний світ. 1930. 12. Харків.
- Терджиман.Переводчик. 1904, 30; 1905, 28; 1915, 204. Бахчисарай.